

Methods of Economic Assessment of Pastures

Rustamova I.B

Tursunov Sh.A

Аннотация. Мақолада яйлов чорвачилигини ҳозирги кундаги аҳамияти ва дуч келаётган муаммолар баён этилган. Яйловларни иқти-содий баҳолаш борасидаги илмий-амалий масалалар таҳлил қилинган. Яйловларни иқтисодий баҳолашнинг усуллари ва ўзига хос хусусиятлари асослаб берилган.

Калит сўзлар: яйлов, иқтисодий баҳолаш, самарадорлик, харажат-лар.

Кириш. Яйлов чорвачилиги жаҳоннинг кўпчилик мамлакатларида қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланиб, яйловларнинг катта қисми табиий ем-хашак ресурси сифатида фойдаланилади ва чорвачиликни ривожланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Жаҳонда яйловлар майдони ер ресурсларининг 23 фоизини ташкил этади, бироқ уларга босимнинг кучайиши чўлланишни жадаллаштирмоқда. Ҳозирги пайтда чўлланиш 9 млн.км²ни қамраб олган ва яна 30 млн.км² майдонга¹ хавф туғдирмоқда. Ерлар деградацияси, чўлланиш ва биохилмахилликнинг йўқолиши яйловларни тиклаш ва сақлаш бўйича инсоният олдида турган бир қатор муаммоларни кескинлаштирди ва долзарблаштирди.

Ўзбекистоннинг яйлов ерлари (21,124 млн. га)дан фойдаланишда чорвачилик иқтисодиёти ривожланишига сезиларли даражада таъсир қилувчи омиллар ва бошқа қатор сабаблар туфайли пайдо бўлган ер деградацияси оқибатида кескин экологик вазиятлар вужудга келди. Бу яйловлардан фойдаланишнинг барқарор моделига ўтишни талаб қилади.

Яйловлардан самарали фойдаланиш улар тўғрисидаги миқдорий ва сифатга доир маълумотлар ҳақида ахборот тўплаш, уларнинг ҳолатини баҳолаш ва прогноз қилиш, салбий жараёнларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш мақсадида яйловларнинг ҳолати, яйловлардан фойдаланиш натижасида юзага келаётган ўзгаришлар юзасидан яйловлар мониторинги амалга оширилмоқда [1].

Тадқиқот методологияси. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тарақ-қиёт Дастурининг (БМТТД) “Биохилмахилликнинг глобал миқёсдаги тур-лари учун муҳим бўлган аҳамиятли тоғ ҳудудларидаги табиий ресурслар ва ўрмон хўжалигидан барқарор фойдаланиш” лойиҳаси доирасида яйловлардан самарали фойдаланиш бўйича монографик тадқиқоти ўтка-зилган. Тадқиқот жараёнида умумлаштириш, тизимли ёндашув, моног-рафик, статистик ва бошқа усуллардан фойдаланилган [2].

Таҳлил ва натижалар. Яйловлардан самарали фойдаланишни ташкил этишнинг муҳим йўлларида бири бу яйловлардан фойдаланишни режалаштириш ҳисобланади. Яйловлардан фойдаланишни режалаштириш ўз навбатида яйловлар ҳосилдорлиги, яйловлар фитомелиоратив ҳолати, яйловлар деградациялашганлик даражаси, яйлов сиғими, яйлов қўй сиғи-ми, яйловнинг меъёрий қиймати ҳамда яйловнинг иқтисодий қиймати каби омилларни ўзида мужассмлаштиради.

Яйловларнинг норматив қийматини аниқлашда яйловлардан фойдаланишда чорвачиликда етиштириладиган маҳсулот миқдори эмас, асосан ерда ишлаб чиқариш шароитлари, яйловларда ўсимлик ўсиши учун зарур бўлган табиий хоссалари, жойлашган ўрни, суғориладиган ерга нисбатан фойдаланиш даражаси ҳисобга олиниб, гуруҳларга бўлинади.

Яйловларни иқтисодий баҳолашда эса яйловнинг табиий ресурс сифатидаги салоҳияти, ҳосилдорлиги ва яйлов экинларининг озуқа бир-лиги ҳамда чорвачиликнинг ишлаб чиқариш кўрсаткичлари, унинг табиий-иқтисодий шароитларига мос равишда ҳисобга олинади. Уларнинг ўзаро боғлиқлиги шундан иборатки, яйловларнинг норматив қийматини аниқлашда ҳосилдорлик ва озуқа бирлигини ҳисоблаш натижалари яйловларни иқтисодий баҳолашда асос сифатида олинади.

¹<https://geographyofrussia.com/zemelnye-resursy/>

Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётида ерларни иқтисодий баҳолашнинг бир неча усуллари мавжуд бўлиб, алоҳида шароитларда ишлаб чиқариш турларини, табиий-иқлим шароитларини ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда олинган натижага боғлиқ бўлган иқтисодий кўрсаткичларини ҳамда ер рентасини ҳисобга олган ҳолда баҳолаш кўлланилади.

Яйлов ерларининг иқтисодий қийматини баҳолашда яйловларнинг табиий ва ишлаб чиқариш шароитларини, агроэкологик таъсирини белгиловчи кўрсаткичлар тизими асосида қуйидаги усулларда ҳисоблаш мумкин:

- 1 га яйлов маҳсулдорлигининг озуқа бирлиги қиймати;
- 1 га яйловдан олинган табиий пичаннинг бозор нархига нисбатан;
- 1 га яйловдан олинган қўйчилик маҳсулоти қиймати асосида [3].

Биринчи усул. Бир гектар яйлов маҳсулдорлигининг озуқа бирлиги қиймати бўйича ҳисоблаш.

Бунинг учун 1 га яйловдаги мавжуд ўсимликлар тури, миқдори ва қоплами даражаси аниқланади. Сўнгра, улардан олинган қуруқ хашакнинг озуқа бирлиги (V_{ob}) аниқланиб, сули озуқа бирлиги (h)га тенглаштирилади ҳамда унинг қиймати (V_q) аниқланади.

$$V_{ob}=h \times V_q \quad (1)$$

Бу ерда:

V_{ob} – бир гектар яйловдан олинган озуқа бирлиги бўйича қиймати, минг сўм/га;

h – бир гектар яйловнинг ҳосилдорлиги, озуқа бирлиги ҳисобида, кг/га;

V_q – бир кг озуқа бирлигининг қиймати (1 кг озуқа бирлиги = 1 кг сули), минг сўм/кг.

Масалан: Охангарон тумани бўйича яйловларнинг ҳосилдорлиги ўртача 3,0-3,5 ц қуруқ модда мавжудлигидан келиб чиқадиган бўлсак, 1 га яйлов ўсимликларининг ҳосилдорлиги ўртача 180 кг озуқа бирлигини ташкил этади. Бунда 1 кг сулининг бозор баҳоси бугунги кунда 9,0 минг сўм бўлса, демак 1 га яйловдан олинган озуқа бирлигининг қиймати 1620 минг сўмни ташкил қилади.

$$V_{ob}=h \times S_p = 180 \text{ кг} \times 9,0 \text{ минг сўм} = 1620,0 \text{ минг сўм}$$

Демак, Охангарон туманида яйловларнинг озуқа бирлиги бўйича иқтисодий қиймати 1620,0 минг сўмни ташкил этади.

Иккинчи усул. Бир гектар яйловдан олинган табиий пичан миқдори бўйича яйловнинг иқтисодий қийматини ҳисоблаш.

Бир гектар яйловдан олинган табиий пичан миқдори бўйича яйловнинг иқтисодий қиймати (S_{pq})ни ҳисоблаш учун бир гектар яйловдаги табиий пичан ҳосилдорлиги (h) ва унинг бозор нархи (S_p) аниқланади ҳамда қуйидаги (2) ифода орқали ҳисобланади:

$$S_{pq}=h/p \times S_p \quad (2)$$

Бу ерда:

S_{pq} – бир гектар яйловдан олинган табиий пичан миқдори бўйича яйловнинг иқтисодий қиймати, минг сўм/га;

h – бир гектар яйловдаги табиий пичан ҳосилдорлиги, кг/га;

p – бир дона табиий пичан прессининг ўртача оғирлиги (1 дона – 12 кг), кг

S_p – бир дона прессланган табиий пичаннинг нархи, минг сўм/дона.

Масалан: Охангарон тумани бўйича 1 га яйловнинг ҳосилдорлиги ўртача 300-350 кг курук массани ёки 25-29 дона прессланган табиий хашакни ташкил этади. Бир гектар яйловдан олинган табиий пичан миқдори бўйича яйловнинг иқтисодий қиймати (2) ифодага мувофиқ ҳисобланади.

$$S_{pq} = h/p \times S_p = 350 \text{ кг} / 12 \text{ кг} \times 20,0 \text{ минг сўм} = 583,0 \text{ минг сўм/га}$$

Демак, Охангарон туманида бир гектар яйловнинг иқтисодий қиймати 583,0 минг сўмни ташкил этади.

Маълумки, яйлов чорвачилигида яйловлар чорва молларининг асосий озуқа манбаи ҳисобланади. Шу боис, яйловларнинг иқтисодий қийматини аниқлашда ушбу яйловлардан чорва молларининг озикланиши натижасида тирик вазнининг ортишини ҳам ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

Учинчи усул. Бир гектар яйловдан олинган қўйчилик маҳсулоти бўйича яйловнинг иқтисодий қийматини ҳисоблаш.

Бир гектар яйловдан олинган қўйчилик маҳсулоти бўйича яйловнинг иқтисодий қийматини ҳисоблашда бир гектар яйловдаги қўйлардан олинган маҳсулот (қўшимча ўсиш вазни) қиймати (Q_{mq1}) аниқланади. Бу бир қўзининг кунлик ўртача ортирган вазни ($Q_{o'v}$), 1 кг қўй гўштининг нархи (S_g), бир гектар яйловнинг қўй сифими ($ЯС_1$) ва яйловда бир мавсумда қўй боқиладиган кунлар сони (Y_k)га қўпайтмаси орқали ҳисобланади.

$$Q_{mq1} = Q_{o'v} \times ЯС_1 \times Y_k \times S_g \quad (3)$$

Бу ерда:

Q_{mq1} – бир гектар яйловдаги қўйлардан олинган маҳсулот (ортирган вазни) қиймати, минг сўм;

$Q_{o'v}$ – бир қўзининг кунлик ўртача ортирган вазни (привес), гр ёки кг

S_g – 1 кг қўй гўштининг нархи, минг сўм.

$ЯС_1$ – бир гектар яйловнинг қўй сифими, бош;

Y_k – яйловда бир мавсумда қўй боқиладиган кунлар сони, кун.

Бир гектар яйловдаги қўйлардан олинган маҳсулот (қўшимча ўсиш вазни) қийматини ҳисоблашда яйловларнинг қўй сифимини билиш зарур бўлади. Яйлов сифимини аниқлаш бўйича бажарилган ҳисоб-китоблардан келиб чиқиб, мавсумда 1 га яйлов сифими 1,14 (700 га : 612 бош) бош қўйни ташкил этади. Бу қуйидаги ифода ёрдамида аниқланиши мумкин:

$$ЯС_1 = P_y / Q_n \quad (4)$$

Бу ерда:

$ЯС_1$ – бир гектар яйловнинг қўй сифими, бош;

P_y – кооператив учун ажратилган яйлов майдони, га;

Q_n – кооперативдаги яйлов ҳосилидан келиб чиқиб аниқланган қўйлар бош сони, бош.

Масалан: Охангарон тумани бўйича бир гектар яйловдан олинадиган қўйчилик маҳсулоти бўйича яйловнинг иқтисодий қиймати ((3) ифода) 1662,12 минг сўмни ташкил этади:

$$Q_{mq1} = Q_o \cdot v \times Y_{C1} \times Y_{kx} S_g = 0,135 \text{ кг} \times 1,14 \times 240 \text{ кун} \times 45,0 \text{ минг сўм} = 1662,12 \text{ минг сўм}$$

Демак, Охангарон тумани бўйича яйловдан олинадиган қўйчилик маҳсулотини ҳам ҳисоблаганда яйловнинг иқтисодий қиймати 1662,12 минг сўмни ташкил этади.

Яйловларнинг иқтисодий қийматини ҳисоблаш натижалари шуни кўрсатдики, яйловлардан фойдаланиш ҳамда унга таъсир кўрсатувчи барча омилларни ҳисобга олганда бир гектар яйловнинг умумий қиймати Охангарон тумани мисолида 3865,12 минг сўмни ташкил этди.

Хулоса ва таклифлар. Амалиётда бундай ҳисоб-китобларни амалга ошириш бирмунча мушкул бўлса ҳам яйловларнинг умумий қийматини ушбу тавсия этилган усуллар ёрдамида ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигида яйлов ерларини иқтисодий баҳолаш натижалари фермер хўжаликлари ва яйловлардан фойдаланувчи кооперативларда яйловларнинг иқтисодий салоҳияти ва ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 20 майдаги “Яйловлар тўғрисида”ги Қонуни. <https://lex.uz/docs/4344714>
2. Минаков И.А и др. Экономика сельского хозяйства. Учебное пособие.-М.: КолосС, 2002. – 328 с.(151 с)
3. Назаркулов У., Рустамова И. Яйловларни иқтисодий баҳолашда услубий ёндашувлар. Агроном газетаси. №1(787) 2019 йил. 6 бет.
4. Нигмаджанов У.Х. Иқтисодий самарадорлик категориясининг бозор иқтисодиёти тизимидаги хусусиятлари. // "Irrigatsiya va melioratsiya" журнали, Тошкент, 2017. – №1(7). – Б. 61-64.
5. Рустамова И.Б., Турсунов Ш.А. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. ТошДАУ нашр таҳририяти. 2019 йил. 280 б. (189 б)
6. Rustamova I.B. Evaluation of Economic Efficiency of using Resource Saving Technologies in Irrigated Lands. Journal of Global Economics, Vol. 4, Issue 2, June 27, 2016 USA. doi:10.4172/2375-4389.1000197.
7. Rustamova I.B. Economic Evaluation of the Resource-Saving Technologies in Non-Irrigated Lands. Agricultural Science and Technology A 6 (2016) 211-219 USA doi: 10.17265/2161-6256/2016.04.001.
8. Рустамова И.Б, Худояров Б.М. Тупроқни химояловчи ресурстежамкор технологиялар ва техник воситаларни иқтисодий баҳолаш. Ўзбекистон аграр фани хабарномаси. №2 2015 й, 39-43 б.
9. Рустамова И.Б., Галимова Ф.Р. Инновацион дон майдалагични техник-иқтисодий асослаш. Журнал. “Иқтисодиёт ва таълим” № 5 2018.
10. Хушматов Н.С., Рустамова И.Б., Турсунов Ш.А. Инновацион технологияларни иқтисодий баҳолашнинг концептуал модели. "Иқтисод ва таълим" журнали №4 2019 йил